

1. Ränne ja rahvastiku- muutused Eestis ning Euroopas

Allan Puur

Peatüki kolm peamist sõnumit

1. Riikidevahelise rände mõju ühiskondadele on praegu suurem kui eales varem lähiajaloo. Paljudes Euroopa riikides on sisseränne muutunud peamiseks ja ainsaks rahvastikukadu tagasi hoidvaks või seda pidurdavaks teguriks. Rände lakkamisel pöörduks rahvaarv mõne kümnendi pärast kasvult kahanemisele isegi Põhjamaades, nüüdis-Euroopa kõige kestlikuma rahvastikutaastega piirkonnas. Sellist olukorda võib iseloomustada kui demograafilist rändesõltuvust.
2. Arusaam, nagu aitaks sisseränne lihtsamini toime tulla rahvastiku vananemisest tulenevate väljakutsetega, on pikemas vaates ekslik. Ka sisserändajad saavad iga aastaga vanemaks, nende sündimus läheneb enamasti juba teises põlvkonnas sihtmaa keskmisele tasemele, kuid võib olla sellest ka väiksem. Seepärast eeldab edukas kohanemine vananemisega, mis kuulub demograafilise nüüdisajastumise paratamatute kaasnähtuste hulka, ühiskonnalt mitmekülgsemat vastust kui rände soodustamine. Rände abil saab leevendada töökäte nappust, kuid selle tee kaaslasena kipub olema rahvastiku koostise teisenemine. Mitmes Euroopa riigis kujuneks praeguste suundumuste jätkumisel 21. sajandi teisel poolel välja rändelist päritolu rahvastiku enamus. See annab ainet mõtlemiseks, kas sisserännet võib mõnikord saada ka liiga palju.
3. Rahvastikuprognoozi tulemused näitavad, et väljarände ja madala sündimuse jätkudes väheneks Eesti rahvaarv 21. sajandi lõpuks allapoole 800 000 piiri. Kahanemissuundumuse murdmisel tõuseb üheks keskseks küsimuseks see, kui palju panustada selle juures sisserändele ning kui tõsiselt üritada ühiskonna pere- ja lapsesõbralikumaks muutmise kaudu luua eeldusi sündimuse suurenemiseks. Lahenduse osana tuleb arvesse ka tagasirände soodustamine, kuid selle mõju on kahe ülejäänuga võrreldes siiski tagasihoidlikum. Neis küsimustes valikute tegemine ja poliitikate kujundamine on Eesti pädevuses.

Lähtekohad

Seekordse Eesti inimarengu aruande avapeatüki lähtekoht on arusaam nüüdisajast kui rändeajastust. Sellele populaarsele mõttekujundile annab sisu riikidevahelises rändes osalevate inimeste arvu pidev muljetavaldav suurenemine. Transpordi areng on muutnud pikkade

vahemaade ületamise kiiremaks, turvalisemaks ja suurtele inimrühmadele taskukohasemaks kui eales varem. Avatud piirid paljude riikide ja regioonide vahel on eemaldanud rändelt poliitilised tõkked. Maailmapanga hinnangul ületab raha kogus, mis välismaale siirdunud inimesed koju saadavad, nii arengumaadele antava abi suuruse kui ka neisse riikidesse tehtud otseste välisinvesteeringute mahu.

Veelgi tormilisemast riikidevahelise mobiilsuse suurenemisest annab tunnistust huvireisijate arv, mis on möödunud sajandi keskpaigaga võrreldes kasvanud poolsada korda ja lähenes mullu 1,2 miljardile inimesele.

Peatüki keskmes on rahvusvaheline ränne selle klassikalises tähenduses, s.t inimeste püsielukoha vahetused üle riigipiiride. Lühemaajalise liikuvuse (ajutine ränne, hooajaline ränne, pendelränne, turism jms) sagemisest hoolimata toimib rände demograafiline mõju just püsielukoha vahetuste kaudu. Avatud piiride korral tõuseb ränne sündimusega ja suremusega võrdseks või isegi neist olulisemaks riikide rahvastikuolukorda vormivaks teguriks. Peatükki koondatud artiklite eesmärk on anda lugejale ajakohane ülevaade rände suundumustest, mõjust rahvaarvu dünaamikale ja rahvastikukoostisele ning rände reguleerimisele suunatud poliitikast. Tähelepanu keskpunktis on Eesti, kuid siinse arengu laiemale taustale seadmiseks pakutakse peatükis ka mitmekesisest võrdlusteavet Euroopa teiste riikide ning piirkondade kohta. Ajalisest vaatenurgast on käsitlus tänapäevakeskne, kuid rände mõjul toimivate rahvastikumuutuste selgitamiseks on selle ajaraami paiguti laiendatud nii mineviku kui ka tuleviku suunal.

Euroopat ootavad 21. sajandil märkimisväärsed rahvastikumuutused. Kui areng peaks tuginema üksnes Euroopa riikide endi demograafilisele potentsiaalile, väheneks kontinendi rahvaarv sajandi lõpuks praegusega võrreldes tõenäoliselt rohkem kui 190 miljoni inimese ehk enam kui veerandi võrra (UN 2015). Aastal 2100 moodustaksid eurooplased maailma kogurahvastikust 5%, mis vastab ühele viiendikule nende osatähtsusest 19. sajandi lõpul, ajaloolises kõrgpunktis. Rahvastiku kaoga samal ajal süveneks rahvastiku vananemine. Eakate arv ühe tööealise kohta suureneks prognoosi kohaselt praegusega võrreldes üle kahe korra, esitades väljakutse heldekäeliste pensioni- ja sotsiaalkaitse-süsteemide jätkusuutlikkusele, eriti arvestades paljude Euroopa riikide suurt, paiguti toimetuleku piirile jõudnud võlakooormust. Seejuures väärib märkimist, et mainitud tulevikupildi alus ei ole sugugi mõni pessimistlik stsenaarium, vaid eeldatud on sündimuse suurenemist, Euroopa keskmisena praeguselt 1,6 lapselt ühe naise kohta 1,80–1,86 lapsele sajandi teisel poolel.

Sellise väljavaate juures nähakse üht päästerõngast sisserändes, mille abil eesootavat rahvastikukadu ja -vananemist pidurdada. Seda mõtet on reljeefselt väljendanud ÜRO peasekretär Kofi Annan, kes tosina aasta eest Euroopa Parlamendilt Andrei Sahharovi mõttevabaduse

auhinda vastu võttes lausus muu hulgas järgmist: „Ei saa olla kahtlust, et Euroopa ühiskonnad vajavad siserändajaid. Eurooplastel on vähem lapsi ja nad elavad kauem. Ilma siserändeta ... jääksid täitmata töökohad ja osutamata teenused, majandused kahaneksid ja ühiskonnad stagneeruksid. Sisseränne üksi neid probleeme ei lahendaks, kuid sisseränne on iga lahenduse oluline koostisosa“ (Annan 2004). Kõneleja juhtis tähelepanu ka rände laiemale, Euroopa ühiskondi määratlevale rollile, mis haakub Eesti inimarengu aruande seekordse teemaga: „Suletud Euroopa tähendaks väiklasemat, vaesemat, nõrgemat ja vanemat Euroopat. Avatud Euroopa on tulevikus õiglasem, rikkam, tugevam ja noorem Euroopa – eeldusel, et rännet suudetakse hästi juhtida.“ Aruande esimeses peatükis püütaksegi nende küsimuste kohta teavet ja arutlust pakkuda.

Ka Eesti jaoks ennustavad prognoosid rahvastiku jätkuvat vananemist ja vähenemist. ÜRO kõige tõenäolisemaks peetava stsenaariumi teostumisel kahaneks Eesti rahvaarv Euroopa keskmisega sarnases tempos ja langeks sajandi lõpul ühe miljoni piirist allapoole. Eesti puhul kuulub sellise väljavaate juurde paljude Euroopa maade omast eristuv minevikukogemus. Nimelt on Eesti üks vähestest riikidest maailmas, kus põliselanike arv ei ole saavutanud Teise maailmasõja eelset taset (Katus, Puur 2006). Iseseisvuse taastamisest möödunud kahe ja poole kümnendi vältel on Eesti rahvaarv vähenenud rohkem kui veerand miljoni inimese võrra, kaks kolmandikku sellest kaost langeb (välja)rände arvele. Peatükis püütakse välja tuua Eesti uuema rändearengu tunnused ja arutletakse ka võimalike poliitikavalikute üle.

Artiklite teemad

Peatükk koosneb viiest kirjutisest, mis lähenevad teemale üksteist täiendavate vaatenurkade alt. Enamikku artikleid võib käsitleda originaaluurimustena, mis toovad käibesse uudset ainet ja aitavad olemasolevaid teadmisi laiendada.

Peatüki esimeses artiklis (autorid Allan Puur ja Luule Sakkeus) antakse ülevaade riikidevahelise rände põhisuundumustest nüüdis-Euroopa eri piirkondades ja riikides ning rände tulemusena kujunenud rahvastikurühmadest (sisserännanud, väljarännanud ja tagasi-rännanud). Samuti arutletakse võimaluste üle, et ränne leevendaks Euroopa ees seisvaid demograafilisi väljakutseid. Teabeväärtust lisab artiklile rohkem kui 30 Euroopa riigi viimaste rahvaloenduste koostatus, mille võimalusi on seni ka erialakirjanduses väga vähe kasutatud.

Teises artiklis (Alis Tammur, Allan Puur ja Tiit Tammaru) käsitletakse Eesti välisrände suundumusi sajandivahetusest praeguseni. Erinevaid andmeallikaid ja hinnangumeetodeid abiks võttes püüavad autorid selgusele jõuda, kas Eestis on alust rääkida lähenevast

või juba toimunud rändepöördest, mille käigus asendub väljarände ülekaal sisserände ülekaaluga. Kirjutise oluline panus on ka eestlaste ja teistest rahvustest Eesti elanike uuemate rändesuundumuste võrdlus, mis aitab paremini mõista nüüdisaegse rände mõju Eestile.

Kolmas artikkel (Eva-Maria Asari ja Helina Maasing) on pühendatud rändepoliitikale. Kirjutise algusosas juhvivad autorid tähelepanu kõnealuse poliitikavaldkonna eripäradele, mida rändepoliitika kujundamisel ja teostamisel tuleb teadvustada. Artikli põhiosas käsitletakse Euroopa Liidu ja Eesti siserändepoliitika kujunemist ning põhijooni, välistööjõu värbamist ja selle sobivust Eesti oludesse, samuti rändeküsimuste kajastatust Eesti riiklikes strateegiadokumentides.

Neljas artikkel (Kert Valdaru, Eva-Maria Asari ja Lauri Mälksoo) keskendub viimaste aastate vältel uudistevooгу täitnud põgenikekriisile. Artiklis on juttu kriisi põhjustest, senisest käigust ja riikide kohustustest varjupaiga taotlejate ees. Autorid arutlevad ka üldisemalt sisserände sotsiaal-majanduslike, poliitiliste ja õiguslike järelduste üle Euroopa ühiskondadele.

Peatüki viimases artiklis esitatakse spetsiaalselt inimarengu aruande tarbeks koostatud Eesti rahvastikuprognosis (Luule Sakkeus, Jerome McKibben, Allan Puur, Leen Rahnu ja Liili Abuladze), mille eesmärk on selgitada riikidevahelise rände mõjusid Eesti rahvaarvule, tööealise elanikkonna suurusele ja vanuskoostisele pikema aja jooksul (aastani 2100). Käsitluses on uudne ka rahvusrühmade (eestlaste ja teiste rahvuste) eristamine, mis on asjakohane just rände kontekstis ja mida pole püütud teha üheski varasemas Eesti kohta koostatud rahvastikuennustuses. Ühtlasi raamib see inimarengu aruande järgnevaid arutelusid rände rollist Eesti kui rahvusriigi tulevikus.

Valik tulemustest

Kaugemalt alustades selgub, et rände tähendus Euroopa ühiskondade jaoks on Teisele maailmasõjale järgnenud ajal põhjapanevalt ja ilmselt pöördumatult muutunud. Varem kümneid miljoneid inimesi ära andnud kontinendist on vaid ühe inimega kestel saanud maailmajagu, mille riikides elab kõige suurem arv siserändajaid maailmas (76 miljonit, 2015). Veel enam, paljudes Euroopa maades on sisseränne muutunud peamiseks rahvastikukasvu alalhoidvaks teguriks. 2015. aastal langes Euroopa Liidu rahvaarvu kasvust rände otsemõju arvele 85%, kaudse mõju juurdearvestamisel on sisseränne ainus Euroopa Liidu rahvastikukadu vältiv tegur. Rände peatumisel pöörduks rahvaarv mõnekümne aastaga kasvult kahane-misele isegi Põhjamaades, selles nüüdis-Euroopa kõige kestlikuma rahvastikutaastega piirkonnas. Kujunenud olukorda on raske iseloomustada teisiti kui Euroopa ühiskondade demograafilist rändesõltuvust.

Peatüki artiklitest nähtub, et Euroopal on üsna head võimalused koduse töökäte arvu kahanemise kompenpeerimiseks rände abil. Nende alus on jätkuv rahvastikukasv Euroopale suhteliselt lähedal asuvates piirkondades, mis kataks ilma suurema vaevata kogu kontinendi tööjõuvajaduse 21. sajandi lõpuni. Lähteriikide elanike jaoks muudavad Euroopa rände sihtkohana meelitavaks suured erinevused sissetulekutes ja heaolus, eurooplaste suhteline sallivus ning kõrged inimõiguste standardid (Demeny 2016). Ühtlasi demonstreeriti peatükis arusaama ekslikkust, mille kohaselt aitaks sisseränne lahendada ühiskonna vananemisega seotud probleeme. ÜRO prognoosi kohaselt lisandub Euroopasse 21. sajandi lõpuni koos järelepõlvega umbes 100 miljonit uut sisserändajat, seda sisserände kahekordset vähenemist eeldades (UN 2015). Eakate ja tööealiste arvulist vahetorda sajandi lõpul muudaks selle tohtu inimhulga lisandumine üksnes paari protsendipunkti võrra.

Ühiskondade avatust käsitledes räägitakse üsna vähe sisserände mõjust sihtmaade rahvastiku etnilisele koostisele. Kaks viiendikku Euroopa riikidest sellekohast teavet ei kogu, ehkki Euroopa statistikud on seda suureneva riikidevahelise rände kontekstis otstarbekaks pidanud. Peatükis viidatud prognoosid näitavad, et seniste rändesuundumuste jätkumisel võib rändelist päritolu rahvastiku hulk mõnes Euroopa riigis jõuda 21. sajandi teisel poolel sihtmaa põliselanikega võrreldavasse suurusjärku. Sellised ennustused võivad tunduda esmapilgul raskesti usutatavad, kuid välispäritolu rahvastiku peatükis esitatud andmed osutavad, et kümnekonnas Euroopa riigis on pool teed selles suunas käidud. Samuti ei ole käegakatsutavas tulevikus näha massilist sisserännet toetavate tegurite (lähte- ja sihtmaade heaolutaseme suur erinevus, rahvastikukasv lähtemaades) mõju lakkamist.

Peatükist aimuv tulevikuvaade annab põhjuse küsida, kui edukalt suudavad sihtmaade ühiskonnad sedavõrd suurt sisserändajate hulka lõimida. Täpset vastust on raske pakkuda, sest rahvastikukoostise nii mastaapse teisenemise kohta puuduvad lähiajaloost võrdlusvõimalused. Samuti komplitseerib vastuse leidmist asjaolu, et lõimumise edenemine oleneb poliitikast, sisserännanute päritolugeograafiast, lähte- ja sihtmaade erisuste ulatusest ja laadist ning paljust muust. Sotsiaalmajanduslik lõimumine elukohamaa ühiskonda ei eelda nüüdisajal sugugi kultuurilist sulandumist. Sisserändajad, eriti suurematesse kogukondadesse kuuluvad, võivad oma kultuurilise ja etnilise järjepidevuse elukohamaal säilitada. Seda soodustab muu hulgas rändelist päritolu kogukondade hargmaistumine, mida käsitleb põhjalikult aruande järgmine peatükk.

Digisuhtlusvahendid ja ühismeedia võimaldab väikeste ning hajali paiknevate kogukondade liikmetel nii omavahel kui ka kodumaaga iga päev ühendust pidada. Nagu Brüsseli, Pariisi, Nice'i ja Berliini terrorirünnakud näitasid, pakub uus tehnoloogia suure hulga hea kõrval võimalusi ka kurjaks. Tahaks siiski loota,

et Prantsusmaal juba üle aasta kehtivast eriolukorrast ei saa Euroopa jaoks „uut normaalsust“. Siiski oleks naiivne mitte märgata, et teatud tingimustel võib sisserändele avatus ja hargmaistumine viia omalaadsete paralleelühiskondade tekkeni, mille liikmed jagavad küll sama sotsiaalset aegruumi, kuid mille kokkupuude võrgustike, kultuuri ja väärtuste tasemel on suhteliselt piiratud (Coleman 2009). Praeguste teadmiste pinnalt on keeruline ette näha, kui püsivaks niisugused olukorrad võivad osutuda. Üks tulemust määrav tegur näib olevat lähte- ja päritoluühiskondade kultuuriline erisus. Seetõttu on väga hinnatav, et seekordses inimarengu aruandes on esindatud ka kultuurimuutusi eritlev peatükk.

Eelnevat arvestades pole väga üllatav, et peatüki põgenikekriisi käsitlevas artiklis tuuakse esile just ränne ja terrorism kui kõige suuremad Euroopa Liidu ees seisvad väljakutsed, mis liidu elanike silmis on tõusnud olulisemaks aastaid esikohal püsinud majandusliku toimetuleku ja tööturuga seotud mured. Seejuures ei pisenda autorid inimeste muret väheseks teavitatuseks, vaid leiavad, et riigid ja Euroopa Liidu institutsioonid peaks seda ära kasutama praegusest tõhusamate rändetegevuskavade väljatöötamiseks ja rakendamiseks. Siiski antakse selgesti aru, et liikmesriikidel on suhtumises sisserändesse ja põgenikesse lahkarmumused, mis ei tee koostööd ning meetmete rakendamises kokkuleppele jõudmist kaugeltki lihtsaks. Mõtlemapanev on ka, et Euroopat tabanud põgenikekriis on kaasa toonud õigusliku kriisi, mis puudutab nii rahvusvahelist, Euroopa kui ka riigiõigust. Autorite arvamuse kohaselt võib ees oodata arutelu selle üle, kuidas rakendada massrännete tingimustes 1951. aasta Genfi pagulasseisundi konventsiooni. Varjupaigaõigus muidugi jääb, ent tuleb silmas pidada, et see oli mõeldud ajutise elupäästva meetmena tagakiusatud rühmadele, mitte tervete rahvaste õigusena kolida turvalisemat elu pakkuvatesse maadesse. Milliseks võib kujuneda erinevate õigushüvede tasakaal, on käesoleva aruande kirjutamise ajal keeruline ennustada.

Peatüki Eestit käsitlevatest osadest nähtub, et Teise maailmasõja järel oleme olnud rändele rohkem avatud kui enamik Euroopa riike. Artiklites esitatud võrdlused näitasid, et välispäritolu rahvastiku suhtarvu poolest hoiab Eesti Euroopa Liidu riikide hulgas Luksemburgi järel teist kohta. Pärast 1990. aastat toimunud väljarände ulatuse poolest edestavad Eestit aga ainult kolm Euroopa Liidu riiki. Neid kaht pingerida kokku pannes pole liialdus käsitleda Eestit rändest ühe kõige enam mõjutatud riigina Euroopas.

Eesti 21. sajandi rändearengut käsitletud artiklis oli keskne küsimus, kas Eesti on veerandsajandilise väljarände järel jõudnud pöördepunkti, kust alates hakkab ränne rahvaarvu uuesti kasvatama, mõistagi rahulikus tempos kui sõjajärgsetel kümnenditel. Märke võimalikust rändepöördest on autorid tõepoolest leidnud: 2015. aastal, esimest korda pärast iseseisvuse taastamist,

oli Eestisse sisse rändajaid tuhande jagu rohkem kui väljarändajaid ning sama näitavad nende ridade kirjutamise ajal avaldatud 2016. aasta esialgsed kokkuvõtted. Samal ajal on mõttekoht see, et kogurahvastiku positiivse rändesaldo varjus võib eestlaste väljaränne endiselt sisse rännet ületada.

Rahvastikuproгноos peatüki lõpuartiklis selgitab Eesti demograafilist tulevikku rände ja sündimuse erinevate stsenaariumide korral. Lähimängitud variantidest viiks kestlikkuse seisukohalt kõige vähem soovitava tulemuseni seniste demograafiliste suundumuste muutuseta jätkumine. Eesti rahvaarvu ja töökäte kahanemise peatamiseni on analüüsi kohaselt võimalik jõuda kaht teed mööda.

Esimene rada eeldaks ühelt poolt rändemudelit, mille puhul inimeste liikumine üle riigipiiride võib olla küll intensiivne, kuid kaugemas vaates valitseks sisse- ja väljarändevoogude tasakaal. Selle tee teine eeldus on sündimuse suurenemine taastetaseme (keskmiselt 2,07–2,08 last ühe naise kohta) lähedusse, mis tagaks, et laste põlvkonnad ei oleks nende vanemate omadest arvuliselt palju väiksemad.

Rahvastikukao lõppemise ja rahvaarvu stabiliseerumiseni viiva teise tee osad on sündimuse mõõdukam suurenemine (1,87 lapseni, mis on lähedane praegu reproduktiivse lõppu jõudvate Eesti naispõlvkondade keskmisele laste arvule) ja sisse ränne. Taastetasemest madalama sündimuse korral läheks põlvkonnasuuruse vähenemise vältimiseks tarvis püsivat ja pikema perioodi kokkuvõttes märkimisväärset sisse rännet (arvutustes eeldati ligi 190 000 sisse rändajat 21. sajandi lõpuni). Arutleda võib muidugi ka selle üle, kas Eesti rahvaarvu vähenemist on üldse vaja pidurdada.

Riikide suuruse ja heaolutaseme vahel ei ole tugevat seost. Seekordse inimarengu aruande lõpupeatükist koorub välja, et Eesti rahvusriigi püsijäämine oleb rohkem eesti kultuuri arenemisvõimest kui üksnes Eesti demograafilisest arengust. Kuid neid kaht – kultuuri ja rahvast – pole võimalik ka üksteisest lahutada. Kahaneval rahval on raske üleval hoida piisavalt mitmekesisest kultuuri, mis on keerulisemaks muutuva maailma mõistmise ja selle väljakutsetega eduka toime tuleku eeldus.

Koosvõetuna peaksid peatükki koondatud artiklid andma mõttetoidu poliitikaalternatiivide üle arutamiseks ja teadmispõhiseks eelistuste kujundamiseks. Nii Euroopa kui ka Eesti jaoks näib üks valikuküsimus olevat see, kas loota edaspidi rahvaarvu ja tööjõuvaru vähenemise ärahoidmisel peamiselt sisse rändele või püüda senisest aktiivsemalt toetada omamaist rahvastikut aastast. Peatükis esitatud prognoosiarvutustest ilmneb, et eduka panustamise korral sündimus- ja perepoliitikale on võimalik jõuda nii demograafiliselt kui ka majanduslikult kestlikuma vanuserühmade proportsioonini. Sel juhul ei „kuluks“ osa tootlikkuse kasvust rahvastikum muutuste miinusmärgilise fiskaal-

mõju kompenseerimiseks, vaid selle vilju saaks rohkem kasutada elatustaseme ja ühiskonna konkurentsivõime parandamiseks. Suuremat hoolivust perede vastu ei peaks käsitlema liikumisenä mineviku või vähem avatud ühiskonna poole. Pigem oleks kõnealuse strateegia tähis paranev iseendaga toimetulek ja sellel põhinev ühiskonna jätkusuutlikkus.

Omaette küsimuseks muidugi jääb, mil määral on erinevate meetmete rakendamise abil võimalik rahvastikuprotsesse suunata. Rändepoliitikat käsitleva artikli autorid on olnud vastuse andmisel ettevaatlikud ja juhtinud tähelepanu ülesande keerukusele. Siiski annab rände ja teiste rahvastikuprotsesside varieeruvus riikide vahel tunnistust sellest, et ühiskondlik kontekst, mille lahutamatu osa on ka poliitikamudelid, on rände ja muude rahvastikuprotsesside vormimisel määravad. See teadmine peaks virgutama ühiskonda ja institutsioone teadmispõhiste lahenduste otsingule. Euroopa Liidu nurgakiviks oleva lähemuspõhimõtte kohaselt on neid sihte teenivate poliitikavaldkondade kujundamine iga liikmesriigi omavastutus.

Viidatud allikad

- Annan, K. (2004). Kofi Annan on an immigration strategy for Europe. *Population and Development Review*, 30 (1): 188–189.
- Coleman, D. (2009). Divergent patterns in the ethnic transformation of societies. *Population and Development Review*, 35 (3): 449–478.
- Demeny, P. (2016). Europe's two demographic crises: The visible and the unrecognized. *Population and Development Review*, 42 (1): 111–120.
- Katus, K., & Puur, A. (toim.). (2006). Eesti rahvastikuarengu raamat. Esimene väljaanne. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
- UN (2015). *World population prospects: The 2015 revision, I: Comprehensive tables*. New York: United Nations.